UGC-CARE LISTED

ISSN 0976-4488

सुरभारती

SURABHĀRATĪ

(PEER-REVIEWED ANNUAL RESEARCH JOURNAL OF THE DEPARTMENT OF SANSKRIT)

Vol. XV, 2019-2020

DEPARTMENT OF SANSKRIT
GAUHATI UNIVERSITY
GOPINATH BORDOLOI NAGAR
GUWAHATI-781014
Assam : India

SURABHĀRATĪ

Peer-Reviewed Annual Research Journal of the
Department of Sanskrit, Gauhati University
[Since 1994]

Guidelines for Authors

1. Original articles on any branch of Indology, review of recently published Indological books, review of earlier issues of Surabhāratī may be submitted through the Author Submission Facility[https://-journals.gauhati.ac.in/surabharati] (in two copies, one in MS Word and one in PDF form) for publication by all categories of teachers and researchers belonging to any discipline. There is no word limit for the papers. But the papers should preferably be of not more than ten typed pages (A4 size paper).
2. The author has to attach a self-certification to the effect that the write-up has not been published or sent for publication anywhere else.
3. Name, address, designation, institutional affiliation, phone no. and email id of the author must be provided.
4. Non- English terms are to be written using diacritical marks wherever applicable and the same are to be italicized.
5. Notes and references are to be given either as footnotes or end-notes using serial numbers for which there should be corresponding superscripted number in appropriate places in the body of the text.
6. The articles will go through a peer-review process and a plagiarism test. The comments from the reviewers will be communicated to the author.
7. The author will be informed about the acceptance or otherwise in due course of time.
8. In case an article is from more than one author, then the corresponding author (who will be considered as the main author) must clearly indicate to facilitate correspondence.
9. The decision of the editorial board is the final (The editorial board reserves the right to reject any submission for reasons considered appropriate).

UGC-CARE LISTED ISSN : 0976-4488

सुरभारती

SURABHĀRATĪ

(PEER-REVIEWED ANNUAL RESEARCH JOURNAL
OF THE DEPARTMENT OF SANSKRIT)

सरस्वती श्रुतिमहती महीयताम्

Vol. XV, 2019-2020

Chief Editor
Professor Hiran Sarmah

Editor
Dr. Jagadish Sarma

Department of Sanskrit
Gauhati University
Gopinath Bordoloi Nagar
Guwahati - 781014
Assam : INDIA

SURABHĀRATĪ : Vol. XV (2019-2020): The Peer-Reviewed Annual Research Journal of the Department of Sanskrit, Gauhati University, Guwahati-781014, Assam, India, edited by Dr. Jagadish Sarma and published by Professor Hiran Sarmah, Head of the Department of Sanskrit, Gauhati University, with the financial assistance of Gauhati University.

Year of Publication : December 2020.

Price : Rs. 200/- (Rupees two hundred only)

DTP : D.D.Associates, Bharalumukh, Guwahati-781009

Printed at : Gauhati University Press,
Gopinath Bordoloi Nagar, Guwahati-781014

A few words from the Chief Editor.....

Since the inception of the Department of Sanskrit, Gauhati University, it has been dedicating itself towards the promotion of Sanskrit among the masses and researchers. Seeking for various sources of literature available in this part of the country, along with the scientific study on various branches of Sanskrit has been the prime focus of the Department. We as a department, have been publishing a Departmental Research Journal ***Surabhāratī*** since 1993 which contains research articles on various topics by the faculty members of the Department as well as many eminent scholars and over the years it has been able to establish itself as an eminent research journal.

The Department takes pride and pleasure in releasing yet another issue of ***Surabhāratī*** containing research articles from diverse areas such as Veda,Vyākaraṇa, literature and Philosophy. I am very happy to sight the fact that fourteen issues of the journal have already been published and have received positive responses from the scholars interested in indology. I sincerely hope that the present issue too will be able to attract the attention of the scholars and admirers of Sanskrit.

Since the last issue of the journal, the Department has remained quite active in Academic activities. Among these activities, one of the significant events organized by the Department was the 19th Prof. Krishna Kanta Handiqui Memorial Lecture on 7th March 2019, which was delivered by Prof. Uma Vaidya, former Vice-Chancellor of Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek, Nagpur, Maharashtra.

The Annual Memorial Lectures, initiated in the memory of Prof. Jogiraj Basu, the renowned Indologist and former Head of the Department of Sanskrit,G.U., for the two successive years 2018 and 2019 were delivered respectively by Prof. Gangadhar Panda, former Vice-Chancellor of Sri Jagannath Sanskrit Vishavidyalay, Puri, on 15th November 2019, and Prof. R.N.Sarma, former Head of the Department of Sanskrit, G.U. on 6th March 2020.

The Department had also organized a two day National Seminar on **Dharmaśāstras: Socio Cultural Heritage of Assam and Manipur** under UGC Special Assistance Programme, DRS-II, on 15-16 March, 2019.

It can be mentioned that the Department had arranged a 21-day basic level workshop on 'Manuscriptology and Paleography' during 3 - 23 December, 2019.

The third volume of ***Sodhajyotiḥ***, the annual bilingual Research Journal of the Research Scholars forum, Department of Sanskrit, has also been completed but has not been released owing to the pandemic situation throughout the world.

It is a matter of profound happiness that two of the faculty members of the Department have achieved prestigious awards.

Prof. Dipak Kumar Sharma, who is on special leave from this Department (at present Vice-Chancellor, Kumar Bhaskar Varma Sanskrit and Ancient Studies University, Nalbari) received Sahitya Academi Prize for translation in 2018. A felicitation ceremony for the same was organized by the Department on 13th September 2019.

Further, it was a matter of immense pleasure for the Department to arrange a felicitation programme on 30th September 2019, for the former Head of the Department of Sanskrit, G.U., Prof. Rajendra Nath Sarma for receiving the prestigious President's Certificate of honor in 2019. Additionally, he has also released two valuable books, viz. *Mīmāṁsā Darśan* and *Paribhāṣā Saṁgaha* in the Department on 29th September 2020.

Owing to the successful completion of Special Assistance Programme(SAP) of UGC at the level of DRS -I(2011-2016), the Department has received another five years (2018-2023), at the level of DRS -II under Special Assistance Programme(SAP) of UGC.

We are greatly indebted to all the scholars who have enriched the volume with their scholarly contributions.

I, appreciate the assiduous effort of Dr. Jagadish Sarma, who has sincerely carried out his responsibility of editing the volume.

Guwahati:
Dated : 25-12-2020

Hiran Sarmah

(Hiran Sarmah)
Professor & Head,
Department of Sanskrit
Gauhati University

Editorial

कामाख्ये वरदे देवि नीलपर्वतवासिनि।
हे देवि! जगतां मातर्योनिमुद्रे नमोऽस्तुते।।

It is an undeniable fact that Sanskrit is indeed a most beautiful as well as wonderful language of the world. Once Jawaharlal Nehru, the first Prime Minister of India, brilliantly commented on Sanskrit as: "If I was asked what is the greatest treasure which India possesses and what is her finest heritage, I would answer unhesitatingly—it is the Sanskrit language and literature and all that it contains.'' However, we are very unfortunate that this language was deprived from being the national language of India. However, India's glorified past heritage confined to a single language, which is the Sanskrit language. Sanskrit is one of the most ancient languages, rich in every dimension, e.g. rich in vocabulary, rich in literature, rich in scientific attitudes, rich in various thoughts and ideas, rich in various branches of knowledge, rich in meaning and values and so on. Like the sacred river Gaṅgā and Brahmaputra, Sanskrit has flowed for a long time uplifting and nourishing the entire country and it developed a unique culture and civilization in India. Sanskrit is just not a particular language only; it is the voice of India and reflector of its wisdom. But it is observed in recent times that Sanskrit remained as an ornamental language only and neither the language nor its treasure has been utilized fully which it deserves. Although Sanskrit was prevailed as spoken language in ancient Bhāratavarṣa, now it is not used as the communicative language or it does not find any place of importance either in the educational structure or policies of the Government. As the lover of Sanskrit, as the preceptor of Sanskrit, or as the scholar of Sanskrit, we have to rethink about the method and process to revive the glorious past of the Sanskrit language, its literatures and its heritage. One important drawback in respect of teaching Sanskrit has been pointed out by a Committee constituted for giving suggestions for a long term vision and road map for the development of Sanskrit under the chairmanship of Shri N. Gopalaswami (18.11.2015). The Committee observed that, "There would be about five lakh Sanskrit teachers in school education, higher education and traditional education. Since most of them are the products of the 'Grammar Translation Method', while they can understand Sanskrit, most of them cannot communicate in Sanskrit, they can translate from Sanskrit to other languages but not vice versa. There are Sanskrit classes, but there is no communication in Sanskrit as a 'language', there are Sanskrit departments,

but there is no communication in Sanskrit as a ‘language’, there are Sanskrit Vidyalayas and Mahavidyalayas, but there is no environment of Sanskrit as a ‘language’, there are Sanskrit Universities without the vibration of Sanskrit as a ‘language’. We have to think about it. Recently, the new National Educational Policy (NEP 2020) has been announced and it has given a respectful position to Sanskrit in their various chapters and sections.

We are priviledged to place the fifteenth volume of ***Surabhāratī***, a Peer-Reviewed Annual Research Journal, containing nineteen learned articles covering various aspects of Sanskrit and Indology, contributed by eminent scholars from the country and abroad. Due to the present COVID-19 pandemic troubles, the present volume could not be published in time, which is deeply regretted.

I hereby express my sincere thanks to all the learned scholars who contributed their scholarly contributions. I also like to offer gratitude to Prof. Hiran Sarmah, Head of the Department of Sanskrit and the chief editor of this volume of ***Surabhāratī*** for her sincere co-operation and valuable suggestions. I am highly grateful to all the members of the Editorial Board and respected members of the Review Board who rendered their best effort in bringing out the present volume. I am also thankful to the Gauhati University Authorities for providing financial assistance for publication of this volume. I also express my sincere thanks to Diganta Bhattacharya and his staffs of D.D. Associates, Guwahati for completing all the DTP works and the preliminary works. My sincere thanks are also due to the Director, Manager and staff of Gauhati University Press for the printing works.

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत्।।

Gauhati University:
Date: 25.12.2020

(Jagadish Sarma)
Editor, ***Surabhāratī***, vol. XV
Department of Sanskrit,
Gauhati University, Guwahati, Assam,India

CONTENTS

Surabhāratī (UGC-CARE Listed)
ISSN : 0976-4488
Vol. XV, 2019-2020, pp 98-106

असमप्रान्ते प्रणीतसाहित्यग्रन्थानां संस्कृतानुवादपरम्परा

ड० कामेश्वर शुक्लः *

भारतस्य पूर्वोत्तरप्रान्तेष्वग्रगण्यो वर्तमानश्चासमप्रदेशः पुरा मध्ययुगे चापि प्राग्ज्योतिषं, प्राग्ज्योतिषपुरं, कामरूपञ्चेत्याख्यया समाख्यातमासीत्। शतपथब्राह्मण-रामायण महाभारत-रघुवंशादिषु तन्नाम्नामुल्लेखो बाहुल्येनोपलभ्यते। अधुनाऽसम आसाम वेति लोकश्रुते सुप्रसिद्धेऽस्मिन् तीर्थराज-लौहित्यसनाथे प्रदेशे प्राचीनकाले संस्कृतभाषाया अध्ययनं यथाऽऽसीत्, न्याय-मीमांसादि-पद-वाक्य-प्रमाणशास्त्राणां वा यथा मननमभवत्, स्मृति-पुराण-तत्र-ज्योतिषशास्त्राणां व्याकरण-काव्य-कोष-ग्रन्थानाञ्च यथा प्रणयनमजायत, ताम्रपत्रीकृतराजशासनानि तत् सर्वं सर्वथा प्रमाणयन्ति। शिल्प साहित्यादीनामनुशीलने विख्यातेऽस्मिन् प्रान्ते लौहित्यसिन्धोः प्रखर-प्रवाह इव शास्त्रानुशीलनमपि प्रचलितमासीत्। गच्छति काले क्षीणतायामापन्नायां शास्त्रपरम्परायामपि तत्तद्विषयाणामध्ययनाध्यापनपरम्परा सततं प्रवहमानाऽऽसीत्। अधुनाऽपि सा परम्परा किञ्चित् ह्रासं गताऽपि प्रवहमाना विद्यते। बहूनां संस्कृत-साहित्यग्रन्थानामसमीयभाषया अन्यक्षेत्रीयभाषया चानुवादोऽपि बाहुल्येन प्राचीनकालादेव समजायत। इदानीमपि सैषाऽनुवादपरम्पराऽविरतं प्रवर्तमाना वर्तते। प्राचीनकालेऽत्र शतशः सुकवयोऽजायन्त, यैर्वि-रचिताः प्रशस्तयः ताम्रपत्रेषु अथवा प्रस्तरखण्डेषु उत्कीर्णास्सन्ति। सम्प्रति षड्विंशतिसंख्यका उत्कीर्णलेखाः संकलिता आंगलभाषया चानूदिताः बहुभिः बहुधा समालोचिताश्च दृश्यन्ते। ते चोत्कीर्णलेखाः खीष्टीय-पञ्चमशतकादारभ्य खीष्टीयद्वादशशतक-पर्यन्तं विक्षिप्ता विद्यन्ते। खीष्टीयद्वादशशतकस्य प्रथमार्द्धे संजातस्य राज्ञो धर्मपालस्य दशपद्यानि श्रीधरदासस्य सदुक्तिकर्णामृते तथा च तस्यैव द्वित्राणि पद्यानि प्रसन्नसाहित्यरत्नाकरे सुभाषितरत्नकोशे च समुद्धृतानि सन्ति। अनेन चैतत् सुनिश्चितं भवति यत् संस्कृत-संस्कृतेरनुशीलने प्रदेशोऽयं राष्ट्रियसम्मानं लब्धवानासीत्।

किन्तु असमीयभाषयाऽपरक्षेत्रीयभाषया च प्रणीतानां साहित्यग्रन्थानां संस्कृतानुवादः प्राचुर्येण दृष्टिपथं नायाति। मन्दायमानेयं संस्कृतानुवादपरम्परा अधुनाऽपि प्रखरप्रवाहं नाप्नोति। परन्त्वेतेन असमप्रान्ते संस्कृतानुवादपरम्परा नासीत्, उताहो नास्तीति वक्तुं न शक्यते। यतोहि केचन स्वनामधन्याः विद्वांसो मनीषिणः, यैः कतिपयानामसमीयसाहित्यग्रन्थानां वंगीयसाहित्यस्य च न केवलं गद्यानुवादः, अपि तु पद्यानुवादोऽपि सुविहितोऽस्ति, संस्कृतानुवादपरम्परा च संरक्षिता संवर्द्धिता च विद्यते।

तादृशेषु पण्डितेषु आचार्यः मनोरञ्जनशास्त्रिमहाभागः अन्यतमः। असमप्रान्तस्य दरङ्ग-मण्डलान्तर्गत-

* **Dr. Kameshwar Shukla**, Professor, Department of Sanskrit, Gauhati University.

भेरुवाग्रामवास्तव्योऽसौ आचार्यः मनोरञ्जनशास्त्री एकादशाधिकोनविंशतिशततमे (1911) वर्षे मार्चमासस्यैकादशे दिनाङ्के जनिमलभत। संस्कृतवाङ्मयस्य मूर्तो विग्रह इव विराजमानः प्रतिभया मनीषया श्रुतेन चानुशीलनेन देदीप्यमानः सुधीरयं व्याख्यानविरचनादिभिः जनानां मनांसि रञ्जयन् 'मनोरञ्जन' इति स्वनाम्नः सार्थकतां व्यधात्। आजीवनं संस्कृतं सेवमानः कविवरः शास्त्रिमहोदयः असमीयसाहित्यस्य असमीयसंस्कृतेश्चापि पाण्डित्यपूर्णविचारविश्लेषणादिभिर्महतीं ख्यातिं प्राप्तवानासीत्। शास्त्रिमहोदयस्य अनन्यसाधारणरूपा कृतिर्भवति ''केतकी-काव्यम्'' इति। तस्येदं सर्वप्रथममुपलब्धं संस्कृतानुवादकाव्यं समस्ति।

कविरत्नः रघुनाथचौधारिमहोदयः असमीयासाहित्यस्य अन्यतमो विशिष्टः कविरस्ति। सः प्रायशः विहगानां तथा प्रसूनानां विषये एव असमीयभाषया काव्यानि विरचयति। कविरत्नस्य रघुनाथचौधारिमहोदयस्य विहगविषयकानां कवितानां तथाविधं बाहुल्यं तथाविधञ्च चारुत्वमस्ति येन सः 'विहगी कविः' इतिनाम्नैव परामृश्यते। तस्यैव कविरत्नस्य 'केतकीकाव्यम्' नाम एकं स्वतन्त्रं विशिष्टञ्च खण्डकाव्यमस्ति यत्र नैकानि पद्यानि सर्गाऽपरपर्यायिभूतेषु तरङ्गेषु विभक्तानि सन्ति। 'केतकी' - नाम विहगविशेषः असमीयभाषायां केतेकीनाम्ना प्रसिद्धः। वसन्ततौं परिदृश्यमानो विहगोऽयं प्रातः सायञ्च सुललितं गायन्नितस्ततो विचरति। तस्यैव 'केतेकी-काव्य' इति असमीयकाव्यस्य संस्कृतभाषया 'केतकी-काव्यम्' इति नाम्ना शास्त्रिमहोदयेनानुवादः कृतो विद्यते। अनुवादकेन शास्त्रिमहोदयेन केतेकीति विहगविशेषो वसन्तकालिकदूतरूपेण स्वीयानुवादकाव्ये प्रतिपादितोऽस्ति। केतकी-काव्यस्याद्येषु विंशतिपद्येषु केतेकीति विहगः कुत आयातः? क्व वा गच्छतीति बहुविधप्रश्नैः सार्द्धं मानवदुःख-कष्टयोः विहगस्यानन्दस्य च मध्ये यत् वैभिन्न्यमस्ति, तस्योल्लेखः कृतो वर्तते। तथाहि -

कस्मात् कुतो वा ललिते त्वमागता
कां वा दिशं सम्प्रति गन्तुमीहसे।
उड्डीयमाना कथमेकला सती
वभ्रम्यसे दूरमहो विहायसा॥

विहाय लोको लयमेत्य निर्जनं
विहङ्गमे लङ्घितलोकलोचनम्।
किमाशया तेऽविदितार्थया कया
गिरा चिरं रौषि न बुध्यते मया॥[1]

एतद् पद्यद्वयमधोलिखितेनासमीयपद्येन तुलनीयं भवितुमर्हति -

क'र परा तइ आहिलि सोनाइ
कोन दिशे याव उरि,
किय वा फुरिछे दूर-दूरनित, अकलेइ घूरि-घूरि ?

लोकालोक एरि निजान भूमित
नुबुजा भाषारे तइ।
कि मात मातिछ किहर आशात
नुबुजों विहगी मइ॥

केतेकीति विहगस्य कूजनेन अनुप्राणितस्य प्रकृतिराजस्य विभिन्नानां प्रसूनादिपदार्थानां कीदृशी प्रतिक्रिया भवति, मानवहृदयेषु च कीदृशी उत्कण्ठा आविर्भवति, भक्तानां हृदयेषु च कीदृशी प्रशान्तिः समुदेतीत्येवंविधा विषयाः कविवरेण रघुनाथचौधारिमहोदयेन स्वीयकाव्येऽस्मिन् वर्णिताः वर्तन्ते। अनुवादकेन शास्त्रिमहोदयेनापि मूलस्य सौन्दर्यं यथा लेशतोऽपि विलुप्तं न स्यात् तथा अनूदितमस्ति। द्वितीय-तरङ्गस्यासमीयभाषामयं प्रथमं पद्यं यथा -

वसन्त आहिल आमे मलियाले
कठाले पेलाले मुचि।
मदालापी कुली तोके चावलइ
आहिछे मूरटो चूँचि॥

अस्य पद्यस्य संस्कृतानुवादो यथा -

प्राप्तो वसन्तः सहकारकाननं
सकुट्मलं ते पनसाः सकोरकाः।
त्वामेव द्रष्टुं मदमत्तकोकिलः
सीमन्तवान् स्वादुवचा उपागतः॥[2]

मूलस्य केतेकी-काव्यस्य द्वितीय-तरङ्गे केतकीविहगस्य गीतस्य प्रशंसाऽधिगम्यते। तत्रत्यमसमीय-भाषापद्यमस्ति-

ललित लयेरे पुरवी सुरत
गालि तइ ईश-गान।
उठिल चौदिशे प्रेमर तरङ्ग
जुरालि भक्तर प्राण॥

अत्र कविः विहगं सम्बोध्य यद् कथयति तदेव शास्त्रिमहोदयोऽपि संस्कृतानुवादे प्रकाशयति। तथाहि -

गीतं त्वया यल्ललितं लयान्वितं
विभोर्गुणाढ्यं पुरवीस्वरेण तु।
सर्वा दिशः प्रेमतरङ्गितास्ततो
भक्तस्य प्राणा किल शीतलीकृताः॥[3]

अपि च मूले यथा -

मधुरिमामय मधु-कण्ठे तोर
मधुर सङ्गीत ढाले।
मधुरे मधुरे मधुमय करि
माधवी माधुरी खेले॥

अस्य संस्कृतानुवादः यथा -

माधुर्यपूर्णान् मधुकण्ठतस्तु ते
संगीतमाधुर्यमिदं प्रवर्तते।
माधुर्यमेवं मधुरेण संगतं
मधुप्रभूतं रमते च माधवी॥ [4]

मूलकाव्यस्य तृतीयतरङ्गे शकुन्तला-दुष्यन्तयोः, दमयन्ती-नलयोः, कृष्ण-वृन्दावनयोः, गोपीकृष्णयोश्च प्रेमाख्यानानां वर्णनं प्राप्यते। अस्मिन् तरङ्गे एव वस्त्रवयनयन्त्रे वस्त्रवयनं कुर्वतीनां वराङ्गनानामपि चित्रणं चित्रितमस्ति। चतुर्थे तरङ्गे परमात्मिकस्य तत्त्वस्य विषये स्वाभिमतं कविरत्नेन मूलकाव्ये प्रकटितमस्ति। अन्तिमे पञ्चमे च तरङ्गे कविरत्नः चौधारिमहोदयः केतेकीविहगे अन्तर्धानं संप्राप्ते सति गभीरं शोकं प्रकाशितवानस्ति।

शास्त्रिमहोदयस्य संस्कृतानुवादेन काव्यगतं चारुत्वं परिदृश्यञ्च समधिकं सजीवं हृदयस्पर्शि च संजातं वर्तते। कविः लोकप्रियाः सर्वजनविदिताश्च प्रणयकथाः मनसिनिधाय केतेकी-विहगस्य सुमधुरेण ऐश्वरीयस्वरेण सह तासां प्रणयकथानां संयोगं स्थापितवानस्ति। कुबेरस्याभिशापेन प्रियतमारहितस्य यक्षस्य विरहजन्यशोकं प्रकाशयन् शास्त्रिमहाभागः कथयति -

यक्षः कदाचित् प्रियसङ्गमोहितः
पुराऽकरोत् स्वाधिकृतावहेलनम्।
स स्वामिशापेन ततस्तिरस्कृतो
वहिस्कृतश्चाप्यलकाख्यधामतः॥ [5]

असमीयभाषामयं मूलं पद्यं यथा -

प्रियर सङ्गत मत्त थाकि यक्षे
अवहेलि निज काम।
प्रभुर शापत दण्ड पाइ पिछे
त्यजिले अलकाधाम॥

अनुवादकोऽनुवादे मूलकवेः कथावस्तु वाचोविन्यासं चातिक्रम्य नैव गन्तुं प्रभवति। केतकीकाव्ये कविः विहगं प्रतीकरूपेण गृहीत्वा अपारे काव्यसंसारे विचरति। विहगस्य कूजनं श्रुत्वा कविरतीतमनागतं सर्वमेकत्र

कल्पनाचित्रेण चित्रयति। तादृशस्य काव्यस्य संस्कृतभाषायां समारोपणं न केवलं पाण्डित्यमपि तु कल्पनाप्रौढ़ित्वमपि तस्य सुकवेः प्रकटीकरोति। तथाहि -

यद्गानमाकर्ण्य मुनेस्तदाश्रमः
उन्मज्जितश्चापि निमज्जितोऽभवत्।
स्वरेण तेनैव ततो महाकविः
शाकुन्तलं कल्पितवान् सुनाटकम्॥[6]

अस्यासमीयभाषापद्यं यथा -

यिटि गीत शुनि ऋषिर आश्रम
हइछिल ज्वलाकला।
सेइ सुरते ने रचे महाकवि
महानाट शकुन्तला?

अत्रेदं प्रणिधानयोग्यं भवति यत् केतकीकाव्यमेव आचार्यमनोरञ्जनशास्त्रिमहाभागस्य ईशवीये 1964 तमे प्रकाशिता संस्कृतभाषामयी सर्वप्रथमा कृतिः भवति। किञ्च असमप्रान्तीयं सर्वप्रथमम् संस्कृतानुवादकाव्यमपि भवति तस्येदं 'केतकी-काव्यम्' इति।

यथा मया प्रागेवोक्तं यदसमीयसाहित्यक्षेत्रे प्राचीनेषु साहित्यकारेषु रघुनाथचौधारिमहोदयोऽत्यन्तं प्रसिद्धः। अस्यैवापरा कृतिरस्ति "नवमल्लिका" इति। गुवाहाट्याः नातिदूरे लाओपारानामके ग्रामे 1878 तमे वर्षे संजातेन रघुनाथचौधारिमहाभागेन असमीयभाषया विरचिता 'नवमल्लिका' नामधेया कृतिर्भवति एकः कथासंग्रहः कथा-सन्दोहः वेति। नवमल्लिका-नामकं गद्यमयं कथाकाव्यमिदं 1958 तमे वर्षे प्रकाशितमासीत्। असमीयभाषयाप्रणीतेऽस्मिन् कथाकाव्ये गद्यकाव्ये वा नवसंख्यकाः कथाः संकलिताः सन्ति। अस्य नवमल्लिका-नामधेयस्य कथाकाव्यस्य संस्कृतानुवादं विपिन-चन्द्र-गोस्वामिमहोदयः कृतवानासीत्। संस्कृतानुवादेन सह 1964 तमे वर्षे अस्य कथाकाव्यस्य प्रकाशनं संजातमासीत्। विपिन-चन्द्रगोस्वामिमहाभागः असमप्रान्तीयपण्डितेषु सुप्रसिद्धः। तदानीन्तनकामरूप-जनपदान्तर्गत-नलवारीसत्रे कार्तिकमासस्य विंशे दिनांके 1831 तमे शकवर्षे असौ जनिमलभत। असौ संस्कृत-टोलइति नाम्ना समाख्यातस्य गुवागाटीस्थितस्य मुनिकुलाश्रमवैदिकविद्यालयस्य आजीवनमध्यक्षस्तथा प्रधानाध्यापक आसीत्। गौहाटी-विश्वविद्यालयस्य स्नातकोत्तरसंस्कृतविभागेऽपि पञ्चवर्षाणि यावदसौ अध्यापनं कृतवान्। गौहाटीविश्वविद्यालये नियुक्तेषु पारम्परिक प्राचीन-पण्डितेषु गोस्वामिमहोदय एव सर्वप्रथम इति विशेषभावेन उल्लेखनीयमस्ति।

नवमल्लिकायां पुष्पम्, अवहेलितं तृणम्, चन्द्रमल्लिका, तन्मयता, प्रेम्णोजयः, मौनवेदना, जीवनाभिलाषः, प्रदीपाधारः प्रदीपश्च, गोमयापसारणपात्रम् आतपञ्चेति शीर्षकैः नव संख्यकाः कथाः संकलिता अनूदिताश्च वर्तन्ते। संस्कृतानुवादस्य मुख्यं कारणं विनिर्दिशन् अनुवादकः

विपिनचन्द्रगोस्वामिमहोदयः स्वयं लिखितवानस्ति यत् - 'कविवरश्रीरघुनाथचौधारिकविरत्नविरचित-नवमल्लिकाया भारतवर्षस्य विभिन्नराज्यानां संस्कृतविद्वांसोऽपि रसास्वादं कुर्वन्त्विति संस्कृतानुवादकरणस्य मुख्यं कारणमेतदेवेति'।

नवमल्लिकायाः तस्यायमनुवादः मूलानुगः सर्वथा सरलश्च। रघुनाथचौधारिमहोदयस्यानुकरणीयगद्यशैल्या भाषान्तपरिणामो यद्यपि दुष्करस्तथापि ग्रन्थस्यस्यावलोकनेन गोस्वामिनोऽनुवादः सफलीभूतः प्रतिभाति। उदाहरणार्थं तन्मयतेति-शीर्षक-कथानुवादस्य कश्चन अंशः उल्लेखमर्हति। तथाहि -

''निराशाया अन्तो नास्ति। व्यर्थतां पुरस्कृत्यैव जीवनस्य चञ्चला गतिः प्रचलति। तथाप्यहमकामयेऽनाघ्रातवगुष्ठित-मनोहर-कुसुमं सौन्दर्याभिरणालङ्कृत-यौवन-सुलभकमनीयां रमणीयां च कान्तिं, आकुञ्चितकेशरकेशगुच्छवेणीविन्यासम्, अपार्थिवरूपसौरभयोरपूर्वसमवेशं, धीर-समीरणहिल्लोलितनृत्यभङ्गिमां, कामगन्धविहीनां मादकतापूर्णां तां लोलुपां दृष्टिम्। अपि चाकामयेऽप्सरःकण्ठविनिन्दितामृतनिस्यन्दिन्याः प्रहेलिकामय्या लज्जिताया विहङ्गिन्या गगनप्लावितस्फुटगीतितरङ्गम्। प्रभातस्य तरुणारुणोदयेन सह दिग्दिगन्तप्लाविमधुरस्वरलहरीम्, वसन्तप्रभातस्निग्धताम् अनवद्यरूपमुग्धताम्, वैशाखस्य मध्याह्नातपे सुशीतलश्यामलपल्लवितगिरिपादपप्लाविनीं सुदीर्घसुरस्यपीयूषधाराञ्च''[7] इति।

तदित्थमसमप्रान्तस्य अन्यतमस्य कविश्रेष्ठस्य काव्यरसास्वादं गीर्वाणवाण्या प्रकटीकुर्वता गोस्वामिमहोदयेन सर्वदा श्लाघनीय यत्नः कृतः, संस्कृतसाहित्यनिधिः संवर्द्धितः संस्कृतसमाजस्य च महान् उपकारः साधितः वर्तते।

असमीयभाषाविरचितः 'यमर घरत जीया मानुह' (यमगृहे जीवितः मानवः) इत्याख्यः उपन्यासः त्रैलोक्यनाथगोस्वामिनः प्रसिद्धा कृतिः। अयमुपन्यासः ''जीवितः मानवः'' इति नाम्ना भगवान चन्द्र गोस्वामिना संस्कृते अनूदितो वर्तते। भगवान चन्द्र गोस्वामी नलवारी-जनपदान्तर्गत-नामकोनासत्रस्य प्रसिद्धः पण्डितः, नलबारी-संस्कृत-महाविद्यालयस्य चाध्यापक आसीत्। किन्तु संस्कृते अनूदितोऽयमुपन्यासः अद्यावधि प्रकाशितः नास्ति। पाण्डुलिपिः सुरक्षिताऽस्ति न वेति निश्चयेन वक्तुं न शक्यते। यतोहि मयाऽनुवादकस्य भगवान-चन्द्र-गोस्वामिनः परिवारसदस्यैः सार्द्धं संपर्कः कृतः, किन्तु सुखावहं उत्तरं नाधिगतम्।

संस्कृतभाषा-शिक्षा-प्रचारे असमप्रान्ते प्रतिष्ठापितेषु सत्रेषु आउनीआटीसत्रस्य विशिष्टमवदानमस्ति। दत्तदेवगोस्वामीति नाम्ना सुपरिचितस्य एतद्सत्राधिकारिणः श्रीश्रीदेवदत्तदेवगोस्वामिनः निर्देशक्रमेण श्रीधरकन्दलीमहोदयस्य असमीयबालकथासाहित्यस्य 'कानखोवा' नामकस्य महामहोपाध्यायेन श्रीधीरेश्वराचार्येण संस्कृते अनुवादः कृतोऽस्ति। संस्कृतानुवादग्रन्थस्य संज्ञा भवति 'कर्णखादक' इति। अस्मिन् सन्दर्भे उल्लेखनीयमस्ति यत् अस्यानुवादकः कविरत्नः धीरेश्वराचार्यः 'वृत्तमञ्जरी' नामकं प्रसिद्धं छन्दःविषयकं ग्रन्थं विरचितवानासीत्।

असमप्रान्तीयाः संस्कृतसाहित्यकाराः सुकवयो मनीषिणश्च न केवलम् असमीयभाषाविरचितस्य साहित्यस्य अपि तु असमीयभाषेतरभारतीयभाषासाहित्यस्यापि संस्कृते अनुवादं कृतवन्तः सन्ति। विश्वकवेः रवीन्द्रनाथठाकुरस्य सुप्रसिद्धस्य 'गीताञ्जलि'-नामक-काव्यस्य संस्कृतानुवादः असमप्रान्तीयकविद्वयेन कृतोऽभिलक्ष्यते। तयोरन्यतमो विद्यते शिलचरवास्तव्यः अध्यापकः कामिनी-कुमार-अधिकारी, नलवारीमण्डलनिवासी गौरीदत्त शर्मा चेति। अनयोः कामिनी-कुमार-अधिकारिणः गीताञ्जलेः संस्कृत-पद्यानुवादः छन्दप्रयोगभाषासौष्ठवदृष्ट्या मनोज्ञः प्रतिभाति। किन्तु अत्रेदमुल्लेखनीयमस्ति यत् कामिनी-कुमार-अधिकारिणः गीताञ्जलेः कतिपयानां प्रायशः पञ्चविंशति-पद्यानामेव संस्कृतेऽनुवादोऽकारि। श्रीमता गौरीदत्तशर्मणा च समग्रस्य 'गीताञ्जलि'-नामककाव्यस्य संस्कृते पद्यानुवादोऽक्रियत। कामिनी-कुमार-अधिकारिणः अनुवादग्रन्थः 1961 शततमे वर्षे तथा च गौरीदत्तशर्मणः ईशवीये 2002 तमे वर्षे प्रकाशितो वर्तते। अधिकारिमहोदयः स्वीयानुवाद-ग्रन्थस्यादौ षड्भिः श्लोकैः कवि-मङ्गलं प्रस्तौति। तथाहि -

शान्तं काव्यवधूः सुधा-सुमधुरा वाल्मीकितः प्राक्तनात्
संस्कारादनुवेदनेन जनिता छन्दोमयी भारती।
यां लब्ध्वा कविशीर्षतामुपगतः सद्यः कृतार्थो मुनिः
रम्यं रामकथामृतं शुभयुतं कृत्वा चिरं निर्वृतः॥
व्यासः सत्यवतीसुतो विरचयन् काव्यमृतं भारतं
यां नत्वा प्रयतः सतां बहुमतः स्थानं गतः शाश्वतम्।
जाड्यं मूढ़धियो निहत्य कृपया काव्यश्रियं या ददौ
नाम्ना 'कालि' पदं श्रिताय सुतरां पुत्रीकृताय स्वयम्॥
राष्ट्रीं संगमनीं नयप्रणयिणीं चेतश्चमत्कारिणीं
कृत्वा काव्यकथां यशोऽम्बुजरविर्यत्स्नेहतो भारविः।
यत्स्मृत्योत्तर-रामवृत्तमधुरं श्रीकण्ठ-कण्ठार्पितं
भासः स्वप्नमयं सुकाव्यमकरोद् यत्प्रीतिस्निग्धाक्षरम्॥
श्रीहर्षो मधुमत्पदानुसरणादत्येति सर्वापदं
दण्डी लब्धवरः कवित्वमुखरो विज्ञातकाव्याकरः।
कीर्तिर्भर्तृहरेर्जयोऽस्ति जयदेवस्येति यस्याः कृपा
माघे सर्वगुणा वसन्ति-वचनं यस्या महिम्नः फलम्॥
भट्टे हृद्यकथा-विशेषवचनान्मुग्धास्ति कादम्वरी
सृष्टेश्चारुतया वसन्तपृतना स्वर्णायते शूद्रकात्।
विष्णु शर्मकविर्नय-प्रणयनात् स्वर्गे च लोके श्रुतः
यस्या मातुरिमे भवन्ति सुतकाः सा गीः कथं खिद्यति॥

भिन्ने भिन्नगुणं सुकाव्यरचनं स्थानानुरूपं सती
दृष्ट्वा भावमयी सुचिन्तनमनः खिन्नेन तूष्णीं स्थिता
पुत्रं सर्वगुणं कवित्वशरणं स्वाङ्कस्थमाकाङ्क्षती
प्रासूतैकतमं रवीन्द्रजननी प्रज्ञोज्ज्वलं भारतम्॥[8]

तदेवमत्र वाल्मीकि-व्यास-कालिदास-भारवि-भास-श्रीहर्ष-दण्डि-भर्तृहरि-जयदेव-बाणभट्ट-विष्णुशर्म-रवीन्द्रनाथ-ठाकुरप्रभृतिकवीनां प्रशस्तिं विधाय गीर्वाणिगिरः महत्त्वञ्चाभिधाय श्लोकेनैकेन गुरुवन्दनं च कृत्वा अधिकारिमहोदयः अनुवादविषयकं स्वाभिमतं प्रतिपादयति। तद्यथा -

शब्दानामनुवादनं भवति वै शक्त्या तदर्थान्वितं
रागाणामिह तत् कथं नु भविता तस्मिन् प्रयासः कुतः।
तद्दत्तैः कुसुमै रथः कविगुरावेष प्रणामाञ्जलि -
र्विद्वांसो गुणलेशमात्रसुखिनः सम्पूर्यतां स्वैर्गुणैः॥[9]

अधिकारिमहाभागस्य गीताञ्जलेः संस्कृतानुवादस्य कतिपयपद्यानि यथा -

अद्यापि तन्नहि मया कृतमस्ति गीतं
गातुं यदत्रभुवने समुपागतोऽस्मि।
अद्यापि केवलमहो स्वरसाधनैव
गानाय चित्रमुदितं भवतीति मात्रम्॥
अद्यापि नो स इह मे समुदेति रागो
वाणी न सा समुदिता शुभरूपबद्धा।
गीताय मानसमिह स्थिरतां न वेत्ति
पुष्पं न तद् विकसितं पवनः प्रवाति॥
दृष्टं न तस्य वदनं वचनं श्रुतं नो
मात्रं पदध्वनिरसौ श्रुत एव साक्षात्।
द्वारस्य मे निकटतः स इतः प्रयाति॥
सर्वं तदासनकृतौ क्षपितं दिनं मे॥
प्रज्ज्वालिता न हि गृहे मम दीपवर्ति -
स्तस्यारतिः कथमहो निलये मम स्यात्
आप्तुं तमेव सुचिरं धृतचित्त आसे -
नाद्यापि स प्रियतमः समवाप्त आस्ते
नाद्यापि स प्रियतमः समवाप्त आस्ते॥[10]

असमीयभाषया विरचितः 'अन्तरीप' नामकः उपन्यासः असमप्रान्ते प्रसिद्धः। अस्योपन्यासग्रन्थस्य

प्रणेताऽस्ति ड॰भवेन्द्र नाथ शइकीयामहोदयः। अस्योपन्यासस्यापि गीताञ्जलेः संस्कृतपद्यानुवादकः गौरीदत्तशर्ममहोदयः संस्कृतभाषया अनुवादं कुतवान् अस्ति। तस्यायमनुवादः 'पञ्चकन्या'-नामक-त्रैमासिक-संस्कृत-पत्रिकायां धारावाहिकरूपेण प्रकाशितो वर्तते। किन्तु पुस्तकाकारे अस्य प्रकाशनमिदानीमपि नैव संजातमस्ति।

तदित्थसमप्रान्ते प्रणीतसाहित्यग्रन्थानां संस्कृतानुवादः, प्रकाशिततानाञ्च संस्कृतानुवादग्रन्थानां संख्या भूयसी नास्ति, तथापि अनेनेदं विस्पष्टं प्रतिभाति यत् असमप्रान्तीयाः संस्कृतसेवकाः वरेण्याः विद्वांसो मनीषिणश्च गद्य-पद्योभयविधमपि साहित्यं संस्कृते अनूद्य संस्कृतानुवादपरम्परां संरक्षितवन्तः सन्ति, तन्माध्यमेन च संस्कृतसाहित्यभाण्डारं वर्द्धितवन्तो वर्तन्ते, संस्कृतभाषायाः संस्कृत-शिक्षायाश्च प्रचारे प्रसारे चापि महदवदानं दत्तवन्तः सन्ति।

समुद्धृताः ग्रन्थ-सन्दर्भाः -

1. ***केतकी-काव्यम्***, प्रथम-तरङ्गः, श्लो०, 1 - 2
2. ***केतकी-काव्यम्***, द्वितीय-तरङ्गः, श्लो०, 1
3. तत्रैव, श्लो०, 34
4. तत्रैव, श्लो०, 37
5. ***केतकी-काव्यम्***, तृतीय-तरङ्गः, श्लो०, 22
6. तत्रैव, श्लो०, 39
7. ***नवमल्लिका***, पृ० - 18
8. ***गीताञ्जलिः*** (संस्कृतम्) कवि-मङ्गलम्
9. तत्रैव
10. तत्रैव, पद्यसं० 13, पृ० 24

००००

Surabhāratī (UGC-CARE Listed)
ISSN : 0976-4488
Vol. XV, 2019-2020, pp 107-115

पुष्पप्रदीपः - एका समीक्षा

ड० उपमा वर्मन डेका*

अवतरणिका

विशालसंस्कृतसाहित्यं प्रकृतिवर्णनसमृद्धम्। प्रकृतेः वृक्षलतागुल्मपुष्पफलादीनामपूर्ववर्णनेन हृदयावर्जकियं साहित्यराजिः। वैदिककालादेव धर्मानुरक्ता भारतीयजनाः सुखसमृद्धिसौभाग्यलाभार्थं देवानां देवीनाञ्चोपासनायां पूजायां वा निरताः सन्ति। तत्पूजने तदुपासनायां वा पुष्पपत्रफलादीनां प्रयोगः लक्षणीयः। संस्कृतसाहित्ये केषुचिद् ग्रन्थेषु शास्त्रेषु वा पुष्पादीनां व्यवहारविषयकं वर्णनमुपलभ्यते। एतादृशं पुष्पविषयकविविधवर्णनसम्बलितमेकं पुस्तकमस्ति '**पुष्पप्रदीपः**'[१]। पुस्तकमिदं अद्यापि न मुद्रितम्। हस्तलिखित (पाण्डुलिपि) रूपेणैव प्राप्यते। पुष्पिकायाः उद्धृत्यनुसारेण श्रीकेशवाचार्यात्मजानन्ताचार्यापरनामधेयः महादेवशर्माऽस्य पुस्तकस्य रचयिता। 'शाके पक्षग्रहाश्वचन्द्र' अर्थात् १७९२ शकाब्दे पुस्तकमिदं लिखितमस्ति। अस्याः पाण्डुलिपेः दैर्घ्यं षट्त्रिंशत् छे.मि. परिमितं प्रस्थञ्च एकादश छे.मि. परिमितम्। तालपत्रेषु संस्कृतभाषया असमीयालिप्या लिखितेऽस्मिन् पुस्तके पत्र (फोलिओ) संख्या अस्ति चतुर्दश, पृष्ठासंख्या अस्ति त्रयोविंशतिः। प्रत्येकपृष्ठायाः पंक्तिसंख्या अष्टतः एकादशपर्यन्तं प्रत्येकस्यां पंक्तौ अक्षरपरिमाणं भवति प्रायः चतुःषष्ठिः। ग्रन्थस्य आदौ '**प्रणम्य माधवं देवं विलोक्य वहुसंग्रहान्। अथ पुष्पप्रदीपः महादेवेन लिख्यते।।**'[२] इत्यनेन श्लोकेन पुस्तकमिदं वहुषु ग्रन्थेषु आधारितमिति ज्ञायते। तेषु **देवी-स्कन्द-मत्स्य-ब्रह्म-वामन-भविष्य-कालिका**ख्यानि पुराणानि **नारदीयतन्त्र-तन्त्रसागर-योगिनीतन्त्रे**ति तन्त्रग्रन्थाः **आचारादर्श-शिवार्च्चनचन्द्रिका-श्रीतत्त्वचिन्तामणि-स्मृतिसागर**ादयः ग्रन्थाः उल्लेखयोग्याः सन्ति। पुष्पप्रदीपाख्यं पुस्तकमिदं प्रायः श्लोकेषु उपनिबद्धमस्ति, परन्तु मध्ये मध्ये कुत्रचित्पुष्पविशेषस्य समार्थकशब्दस्य तथा कुत्रचित् ग्रन्थकारस्य स्वीयाभिमतस्योपस्थापनं कृतं वर्तते। अत्रोपनिबद्धविषयवस्तुनः एका समीक्षा प्रस्तूयतेऽस्मिन् शोधपत्रे।

पुष्पप्रशंसा

पुष्पप्रदीपे वर्णनीयविषयेषु प्रथमतः विद्यते पुष्पप्रशंसा। **देवीपुराण**स्य उद्धृत्यात्र पुष्पमहिमा वर्ण्यते यत् चराचराः सकलाः सदा पुष्पवशाः भवन्ति। सर्वे देवाश्च पुष्पे एव निविष्टाः सन्ति। पुष्पस्य विभिन्नेषु अंशेषु देवानां निवासस्थानानि प्रदर्श्यन्ते यद् ब्रह्मणो निवासः पुष्पमूले तथा केशवस्य निवासः पुष्पमध्य एव। अन्ये देवाश्च पुष्पस्य दलेष्वेव तिष्ठन्ति। तदुक्तमस्ति -

पुष्पमूले वसेद्ब्रह्मा पुष्पमध्ये च केशवः।
पुष्पाग्रे संस्थितो नित्यं सर्वे देवाः स्थिता दले।।[३]

***Dr.Upama Barman Deka**, Associate Professor,Department of Sanskrit, Gauhati University

अपि तु पुष्पगतं ज्योतिरस्ति परं ज्योतिः! पुष्पं त्रिवर्गसाधनं तथा तुष्टि-श्री-पुष्टिसाधनमस्ति। धर्मकामार्थदायिनी देवी अपि पुष्पै- प्रसन्ना स्यात्।[४] न केवलं देवीदेवाभ्यां ब्राह्मणेभ्योऽपि सुवर्णशतदानस्य फलपरिमितं फलं लब्धुं शक्यते कुसुमशतदानेन। अतो नराः भक्तिभावेन प्रीतिकरैः पुष्पैः देवान् देवीश्च पूजयेयुः। भगवतः जनार्दनस्य कृते सुवर्णरत्नवित्तेभ्योऽपि पुष्पं प्रियतरमस्ति। अतः पुष्पद्वारापूजनेन तस्य यत्परिमाणा प्रीतिर्जायिते तन्न केनापि पुष्पभिन्नवस्तुना पूजनेन। तत्प्रत्याययितुं निम्नोक्तः श्लोकः पर्याप्तोऽस्ति।

न स्वर्णेन न रत्नेन न वित्तेन भूरिणा।
तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जनार्दनः।।[५]

पुष्पाणां प्रकारभेदाः

राघवभट्टकृत**तन्त्रमन्त्रप्रकाश**स्य उद्धृत्या पुष्पाणां पञ्चविधत्वमुपस्थाप्यते ग्रन्थकारेण महादेवेन। परमपरमुत्तमं मध्यममधमञ्चेति पुष्पाणां पञ्चप्रकारकत्वम्। तदेव विशिष्यते यत् सुवर्णनिर्मितं पुष्पं परमुच्यते, चित्रवस्त्रकन्त्वपरम्। तथा वृक्षगुल्मलतानां पुष्पमुत्तमम् पत्रतोयाद्यधमं फलात्मकन्तु मध्यमम्।[६] एतेषु पुष्पप्रकारेषु उत्तमादित्रिविधपुष्पं न पुनः क्रियायोग्यं भूषणार्थं देवोपरिधार्यमित्यर्थः। अपि च परापरपुष्पयोः निर्माल्यताभावः।[७]

पुष्पाणामन्यच्चतुःप्रकारकमुक्तमस्ति। **आचारादर्शे** उपवर्णितास्ते प्रकाराः यथा - उद्याने उत्पादितं पुष्पमरण्ये भवं पुष्पं, क्रीतपुष्पं प्रतिग्रहाल्लब्धं पुष्पञ्च।[८] अत्र क्रीतमित्युक्ते धर्मार्जितधनेन क्रीतमित्यर्थः। धर्मार्जितधनैः क्रीतैः पुष्पैर्यः केशवस्य अर्चनं करोति सः दशपूर्वान् दशपरान् पुरुषान् उद्धारयितुं समर्थो भवति। सन्दर्भेऽस्मिन् उल्लेखिते **'पुष्पैर्धूपैर्नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाकृतैः'** इत्यस्मिन्वाक्ये वीरक्रयेतिशब्देन वीरवद्याञ्चाशून्येन विक्रेतुरूपन्यस्तमूल्येन क्रय इति वोध्यते। अन्यथा समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणेन स्वयमाहर्तव्यानि।

पुष्पाणामुत्तमाधमत्वमुक्तमस्ति यदुद्यानादाहृतं पुष्पमुत्तममारण्यं पुष्पं मध्यमं प्रतिग्रहाल्लब्धं पुष्पमधमन्तथा क्रीतं पुष्पमर्धफलप्रदायकं भवति।[९] अतः पुष्पाणि स्वयमाहृत्य देवेभ्यः पितृभ्यः वा देयानीति युक्तम्। पुनः हरिपूजने एव गुरुत्वाधिकं प्रदर्श्य **ब्रह्मपुराण**स्य वाक्योल्लेखेनोपस्थापयति यत् पुष्पाहरणकार्ये विचारणायाः नास्ति प्रयोजनम्। यथाकथञ्चिदाहृतैः पुष्पैः हरिपूजनं कर्तव्यमिति विशेषनियमः। अरण्यादाहृतैर्मूलपत्रफलयुक्तैः यथोपलब्धैर्वा पुष्पैः केशवस्याभ्यर्च्चनया स्वर्गप्राप्तिर्भवति।[१०] अतो येन केन प्रकारेण लब्धैः कुसुमैः पूजयेदिति निर्देशः।

पुष्पाहरणप्रक्रिया

ग्रन्थकारः **नारदपाञ्चरात्र**स्य उल्लेखेन पुष्पाहरणकालं विशिनष्टि यत् ऊषाकाल एव स्नात्वा कायमनोवाक्येषु जपध्यानार्चनादिकार्यं समाप्य देवतां मनसि निधाय पुष्पफलादीनामाहरणं कर्त्तव्यम्।[११] अधिकविलम्बः कालातिलङ्घनं वातिहानिकारकम्। दिवसं अष्टधा विभज्य चतुर्थभागे स्थानं कृत्वा पुष्पं

छिन्दति चेत् तत्पुष्पं देवता न गृह्णन्ति, तत् काष्टवद् भष्मीभवति। मध्याह्नसमये स्नात्वा पुष्पाहरणं न कर्तव्यमित्युक्तं तत्र -

स्नात्वा मध्याह्नसमये न छिन्द्यात् कुसुमं नरः।[१२]

कीदृशं पुष्पं सफलं निष्फलं वा देयमदेयं वा

पुष्पप्रदीपे उक्तमस्ति यत् अविज्ञाप्य परारोपितपुष्पेषु पुष्पाणि आनीय देवं पूजयति चेत्तत्पूजनं निष्फलं भविष्यति। इदं तु **लघुहारित**मतम्। परन्तु मनुरब्रवीत् यत् देवार्थं कुसुमं स्तेयमस्तेयं वा भवितुमर्हति।[१३] पुष्पाणि स्वयमाहरेत् इति याज्ञवल्क्यमतम्।

पुष्पेषु उग्रगन्धीनि अन्यायतनजातानि कन्टकीनि च पुष्पाणि अञ्जलिरूपेण न दापयेत्। कानि पुष्पाणि वृन्तवर्जेन कानि वा सवृन्तेन दातव्यानि इति विषये उक्तमस्ति यत् जवापुष्पं बन्धुकं विष्णुक्रान्ता अब्जक बकं सन्ध्यारक्तकं मुनिपुष्पकं सेवन्तीं पलासं नागकेशरम् एतानि पुष्पाणि सवृन्तानि देयानि, न वृन्तवर्जैः। अपि च विष्णुक्रान्तां जवां नागकेशरं बन्धुकं मन्दारञ्च सवृन्तेन समर्च्चयेत्। एतेषां पुष्पाणां वृन्तवर्ज्जञ्च भूगतञ्च न स्पृशेत्। परन्तु एतद्भिन्नकुसुमेष्वयं नियमः परिहार्यः। तथा -

शेफालिकाबकुले नैव भूगते न समर्च्चयेत्।
मन्दारं भूगतं देयं तस्य काष्ठस्य चन्दनम्।[१४]

पूजायां साधारणतः कानि पुष्पाणि ग्रहणीयानि इति निर्णीयते यथा -

कमले करवीरे कुमुदे तुलसीद्वयम्।
जातीद्वयं केतकी द्वे कह्लारं चम्पकोत्पले।।
कुण्डमन्दारपुन्नागपाटला नागचम्पकम्।
आरश्वधं कणिकारं पावन्ती नवमल्लिका।।
सौन्धिकं मरुकण्टं पलासाशोकमल्लिकाः।
धुस्तूरं सर्जकं वीरमर्ज्जुरं मुनिपुष्पकम्।।
अन्यान्यपि सुगन्धीनि पत्रपुष्पाणि देशिकैः।
उपदिष्टानि पूजायामाददीत विचक्षणः।।[१५]

एतानि सर्वाण्यपि पुष्पाणि पूजाविहितानि इति स्वीक्रियते। ग्रन्थकारेण अनाविद्धानि प्रोक्षितानि जन्तुवर्जितानि स्वीयोपवनभवानि वा पुष्पाणि हरिपूजने प्रसस्तानीति **नरसिंहपुराण**स्य वचनमुल्लिख्यते।[१६]

पूजाविहितपत्राणि

पुस्तककारेण **मन्त्रमहोदध्या**ख्यपुस्तकादुद्धृत्य पूजाविहितपत्राण्यप्युल्लिख्यन्ते। तत्रोक्तमस्ति यत्तुलसी-चम्पक-सरोजिनी-बिल्व-कह्लार-कुखक-कुश-दूर्वा-अपामार्ग-विष्णुक्रान्ता-धात्री-मणिद्रुमप्रभृतीनां पत्रैः सुरार्चनं करणीयम्।[१७] भृङ्गराजस्य विल्वस्य बकपुष्पस्य तथा जवादीनां पत्राणि विनिवेदयेदिति **विष्णुधर्मोत्तरपुराण**स्योद्धृतिरुद्धृता तेन।[१८] पुनः पर्युषितेतरैर्निश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्ज्जितैर्पत्रैर्वा हरिं सम्पूजयितुं

निर्देशः **नरसिंहपुराणस्य** पाठमुद्धृत्य।[१९]

विभिन्नैः पुष्पैः पत्रैर्वा अच्युतस्य पूजनस्य फलं भवति दशसुवर्णप्रदानस्य फलसमानम्। एतत्परिमितं फलं लब्धुं शक्यते माधवाय निवेदितेनैकेन द्रोणपुष्पेण।

पुष्पाणां परस्परोत्कृष्टता

यद्यपि देवदेव्योः पूजने वहुविधानि पुष्पाणि विहितानि सन्ति तथापि तेषां पुष्पाणामुत्कृष्टता निकृष्टता चापि उल्लेखनीया भवति। माधवाय द्रोणपुष्पस्यैकस्य फलं **'दश दत्वा सुवर्णानि यत्फलं तदवाप्नुयात्'** इत्युक्त्वा इतः परं पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्पुष्पात् परं परं पुष्पमुत्कृष्टमित्युल्लिख्यते पुस्तककारेण। यथा -

द्रोणपुष्पसहस्राच्च खादिरेकं प्रशस्यते।
खादिराणां सहस्रेभ्यः शमीपुष्पं प्रशस्यते।।[२०]

पुनः शमीपुष्पसहस्रेभ्यो बिल्वपत्रं बिल्वपत्रसहस्रेभ्यो बकपुष्पं विशिष्यते। अनेन प्रकारेण बकपुष्प-नन्द्यावर्त-करवीर-श्वेतकरवीर-पलास-कुशपुष्प-चम्पक-अशोक-शेवन्ती-कुब्जक-मलिकादीनां क्रमेणोल्लेखः क्रियते।

मासविशेषे पुष्पविशेषाच्चर्चनम्

देवपूजायां विभिन्नेषु मासेषु अर्च्चनयोग्यानां विभिन्नानां पुष्पाणां नामान्यपि शास्त्रेषु निर्दिष्टानि सन्तीति परिलक्ष्यते। अस्मिन्नवसरे शिवपूजायां निर्दिष्टानि पुष्पविशेषान्युल्लिख्यन्ते। तदनुसारं मासं व्याप्य प्रतिदिनं वैशाखमासि पाटलपुष्पेण तथा ज्येष्ठे मासि पद्मपुष्पेण यः शिवाच्चर्चनं करोति तस्य सर्वकामसिद्धिर्भवति।[२१] तथा आषाढ़े बिल्वकह्लारैः पूजनेन विहितं फलं लभते। एवंक्रमेण नभोमासि नवमल्लिकया पूजा महाफलप्रदा, कदम्बैश्चम्पकैश्च पूजा सर्वकामदा, तथा पङ्कजेन मालत्या वा ईशस्य पूजा अभ्युदयदायिनी भवति। पुनः कार्तिके मासि शतपत्रिकया, मार्गशीर्षे नीलोत्पलैः पूजा, पौषे गन्धकैः, माघे तु कुन्दकुसुमैः मरुपुष्पेण बकेन च, फाल्गुने शतपत्रैः पूजनेन सर्वयज्ञानां फलं लब्धुं शक्यत इति **स्कन्दपुराणो**द्धृत्या वर्ण्यते पुस्तककारेण।[२२] एवं द्वादशमासान् यः कमलैलिङ्गमर्च्चयति सः शिवसदृशो भवतीति फलं वर्ण्यते।

शिवमालायां प्रयुक्तानि पुष्पाणि

कीदृशानि पुष्पाणि शिवमालायां प्रयुक्तानि सन्तीत्यपि वर्ण्यते पुस्तककारेण पुराणानां तन्त्राणाञ्च उद्धृतिभिः सह। **देवीपुराणा**नुसारेण रक्तपुष्पसहस्रेण तथा **भविष्यपुराणा**नुसारेण नीलोत्पलसहस्रेण विधिवद्भक्तया शिवं प्रति माल्यप्रदानस्य फलरूपेण श्रीमान्तथा शिवतुल्यपराक्रमः सन् सुदीर्घकालं सुखेन जीवति तदुपासकः।[२३]

शिवमालायां पुष्पसंख्याविषये उल्लिख्यते यत् चन्दनाक्तैः सहस्रपुष्पैरथवा अष्टोत्तरसहस्रेण शिवमाला ग्रथिता भवेत्। माल्यग्रथितपुष्पाणां वर्णनमपि निर्देशितमस्ति। यथा -

न दद्यात् सर्वरक्ताञ्च सर्वश्वेतां न दापयेत्।
सर्वपीतं सर्वकृष्णं न देयं मम सुव्रते।।[२४]

अत्र सर्वदेवेषु तथा सर्वासु देवीष्वपि त्रिवर्णयुक्तां मालां वर्जयेदिति निर्देश उल्लिख्यते।[२५] शिवेतरसर्वदेवेष्वेकवर्णचतुवर्णमालादानं न दूषणम्। परन्तु शिवे द्विवर्णचतुर्वर्णमाले देये।

पुष्पयोजनक्रमः

मालायां भिन्नवर्णानां पुष्पाणां कीदृशेन क्रमेण ग्रथनं भवतीति निर्देशोऽप्युद्धृतोऽस्ति यथा -

श्वेतान्ते रक्तपीतञ्च पीतरक्तञ्च कृष्णकम्।
रक्ते कृष्णं न दद्यात्तु श्वेते पीतं न दापयेत्।।[२६]

अर्थात् मालायाः प्रान्तभागे श्वेतपुष्पाणि ततः रक्तवर्णपुष्पाणि ततः पीतवर्णानि पुष्पाणि, रक्तपीतयोः परं कृष्णवर्णपुष्पाणि ग्रथितानि, रक्ते अर्थात् रक्तान्ते कृष्णं श्वेते श्वेतान्ते च पीतं न दद्यादिति।[२७]

मालापरिमाणम्

मालायाः दैर्घ्यं कियत्परिमाणं भवतीति विषये विस्तृतं वर्णनमुपस्थाप्यते पुस्तककारेण। तत्र कण्ठमाल्यं द्विगुणं वाहुपरिमाणं तथा शिरोमाल्यं वाहुपरिमाणस्य चतुर्गुणं भवति। बिल्वपत्रकृते माल्ये पत्रसंख्या न परिमिता अस्ति। हस्तमानेन अष्टोत्तरशतं हस्तपरिमाणं तत्कुर्यादिति निर्देशः।[२८] प्रसङ्गेऽस्मिन् शिवाय चतुर्दश्यान्तथा अष्टम्यां प्रदत्तायाः बिल्वमालायाः शतहस्तमिततुलसीमालायाश्च शुभं फलं वर्णितमस्ति।[२९] अनन्तरमुक्तमस्ति यत् पुष्पफलतोयपत्रादिभिर्देवपूजने यदनन्यफलं लब्धुं शक्यते तत्र भक्तिरेव कारणम्।[३०]

पूजायां विवर्जितानि पुष्पाणि

सर्वेषां देवानां सर्वासां देवीनां वा न सर्वाणि पुष्पाणि प्रियाणि भवन्ति। प्रियपुष्पाणां वर्णनप्रसङ्गे उक्तमस्ति यत् मुकुलः अपक्कफलमतिपक्कं फलमेतानि देवाय न देयानि। पुनः कर्कन्धुपत्र-तगर-विभीतक-सर्ज-वन्धुक-कुन्दो-युथिका-मदन्तिका-श्वेतापराजिता-मालती-केतकीप्रभृतीनि पुष्पाणि निषिद्धानि भवन्ति।[३१]

देवपूजायां कानिचित् पुष्पाणि विवर्जितानीति विषयमधिकृत्योच्यते यत् वामहस्तधृतं पुष्पं सदा परिवर्जनीयं भवति।[३२] एतदतिरिच्य तादृशं पुष्पं यत् हस्तात् प्रस्खलितं क्षितौ पतितं पादयोः लग्नं मूर्ध्निगतं मूर्ध्निधृतं वा तथा नाभेरधो वसने धृतं तत्पुष्पं वर्जनीयं भवति। पुनः जलैरपहतं वातेन घूर्णितञ्च विवर्जितं भवति।[३३] **मन्त्रमहोदधा**वुक्तानुसारेण -

केशकीटापविद्धानि शीर्णपर्युषितानि च।
स्वयंपतितपुष्पाणि त्यजेदुपहतानि च।।[३४]

वामहस्तधृतं पुष्पं सदा वर्जनीयं भवति। केशवस्य अर्चनायामुग्रगन्धीनि पुष्पाणि वर्जनीयानि। अथ कुन्दपुष्पेण सूर्यस्य तथा तुलस्या गणाधिपस्य पूजा न करणीया इति **बाराहीतन्त्रा**दुद्धृत्योल्लेखितमस्ति पुस्तककारेण। शिवाय कुन्दपुष्पं देव्यै अर्कमन्दारौ तथा भानवे पीतकं तगरं न देयम्। **'मुकुलै नार्चयेद्देवमपक्कं न निवेदये'** दिति सूर्यपूजायां मुकुलानान्तथा अपक्कफलानां निवेदनं निषिद्धमस्ति।[३५] पुनः विष्णुपूजने

अक्षतानां विनायकस्य अर्थात् गणेशस्य पूजने तुलस्याः दुर्गापूजने दूर्वायास्तथा रविपूजने बिल्वपत्रस्य विवर्जनमुक्तमस्ति।

नाक्षतैरर्चयेद् विष्णुं न तुलस्या विनायकम्।
न दूर्व्वया यजेद्दुर्गां बिल्वपत्रैर्दिवाकरम्।।[३६]

कमलाया अर्थात् लक्ष्मीदेव्याः पूजयां द्रोणपुष्पं न शस्यते। सरस्वत्यै च वन्धुजीवं द्रोणपुष्पञ्च न दापयेत्।[३७] कालिकापूजायां कह्लारं झिण्टीं मन्दारं द्रोणपुष्पं शिरीषं मुनिपुष्पञ्च वर्जयितुं निर्देशः प्राप्यते। त्रिपुरापूजने तु तुलसी सर्वदैव वर्जनीया। अपि च देवी चण्डिका तुलसीघ्राणमात्रेणैव क्रुद्धा भवतीति **कालीतन्त्र**वचनमुल्लिख्यते ग्रन्थकारेण।[३८]

पुनः श्राद्धकर्मणि जवा-झिण्टी-काश-कुरुन्टकप्रभृतीनि पुष्पाणि वर्जनीयानि भवन्तीति **ब्रह्माण्डपुराणो**क्त-विधानमुक्तमस्ति।[३९] साधारणतः श्राद्धकर्मणि रक्तपुष्पाणि वर्जनीयानि। परन्तु जलोद्भवानि रक्तपुष्पाण्यपि विशेषतः दातुं शक्यन्ते।

देवदेवीपितृणाञ्च प्रियपुष्पाणि

देवानां देवीनाञ्च प्रियपुष्पाणामुल्लेखनमपि प्राप्यतेऽस्मिन् पुस्तके यत् श्वेतवर्णं रक्तवर्णञ्च पुष्पं हरेरिष्टं पुष्पं रविगणेशयोस्तु रक्तं पुष्पमिष्टं भवति।[४०] सूर्यस्य तगरं देवीनामर्कमन्दारौ तथा गणेशस्य सूर्यस्यापि रक्तपुष्पमतिप्रियमित्युक्तमस्ति।[४१] विष्णवे प्रदत्तस्य पङ्कजस्य मालायाः तुलसीमालायाः बिल्वपत्रमालायाश्च पलं वर्ण्यते **अगस्त्यसंहिताम्** उद्धृत्य। कार्तिकमासि विष्णुमुद्दिश्य प्रदत्ता पट्टसूत्रप्रसर्जिता मालतीमाला पापक्षयकृतेत्युच्यते।[४२] जातीपुष्पसहस्रेण सुशोभनां मालां ग्रथित्वा विधिवद्भक्त्या विष्णुपूजनस्य फलरूपेण सुदीर्घकालं विष्णुतुल्यपराक्रमः सन् जीवितुं शक्यते। पुनः दमनकपुष्पस्य माला भगवतः परमप्रीतिकारिणी भवति। शुष्का पर्युषिता वा सा माला न दूष्या भवति।[४३] कार्तिकमासि केशवमुद्दिष्टया मुनिपुष्पमालया अश्वमेधफलं लब्धुं शक्यते।[४४] भैरवीसुन्दरीकालिकादीनान्तु तुलसीवर्जिता पूजा विशिष्टफलदायका भवति। **कालिकापुराणो**क्तानुसारेण उल्लिख्यते पुस्तककारेण यत् बकुल-केशर-करवीर-कुरुण्टक-अर्कपुष्प-दर्भाङ्कुर-बन्धुक-कमलादीनि पुष्पाणि देव्या अम्बिकाया अतिप्रियाणि। देव्यै अर्पितया मालयैकया ब्रह्महत्यादिकं पापमपि विमोचयितुं शक्यते इत्युक्तमस्ति।[४५] मलिकोत्पल-पुन्नाग-चम्पकाशोक-कर्णिकार-द्रोणपुष्प-करवीरादिपुष्पविशेषं भक्तिश्रद्धासहयोगेन पुण्यार्थं यः चण्डिकायै प्रयच्छति तस्य सर्वकामसिद्धिर्भवति।[४६]

श्राद्धकर्मणि प्रयुक्तानां पुष्पाणां मासविशेषे प्रयोगः अपि निर्दिश्यते। यथा -

तुलसी चम्पकं सस्तमाषाढे जलजानि च।
श्रावणे मालतीपुष्पं भाद्रे कोकनदं तथा।।
आश्विने युवहां दद्यात् कार्तिके राजचम्पकम्।
तुलसी मार्गशीर्षे तु माघे माघ्यंप्रशस्यते।।

पौषे दूर्वा तथा माघ्यं फाल्गुने च प्रशस्यते।।[४७]

स्मृतिसागरे उल्लेखितानुसारेण अगस्त्यं भृंगराजः तुलसी शतपत्रिका चम्पकं तिलपुष्पञ्च षडेते पितृवल्लभाः। तुलसीदलैः पिण्डार्चने पितृणां सन्तुष्टिः **मार्कण्डेयपुराणो**क्तदिशा उल्लिख्यते यथा -

पितृपिण्डार्चनं श्राद्धे यः कुर्यात्तुलसीदलैः।
प्रीणिताः पितरस्तेन यावच्चन्द्रार्कमेदिनी।।[४८]

देवदत्तपुष्पादीनां निर्माल्यकालम्

देवेभ्यो देवीभ्य यानि खलु पुष्पाणि पत्राणि च देयानि तेषां निर्माल्यकालमपि उक्तवानस्ति **पुष्पप्रदीपे**। तदनुसारेण दत्तमात्रं हरेः पुष्पं निर्माल्यं भवति। जातीपुष्पस्य निर्माल्यता प्रहरपर्यन्तं करवीरस्य चाहर्निशम्। प्रतिमादेः करवीरमहोरात्रमपसारणीयम्। तुलसी सर्वदा शुद्धा तथा बिल्वदलानि च।[४९] पुनः माल्येषु जवाबकुलमालायाः निर्माल्यं सार्द्धमासके, अनुक्तकालविशेष पुष्पादीनां निर्माल्यता गन्धापगम एव।

पुनः तुलसीपत्राहरणस्य नियमो मन्त्रश्च उल्लिख्यते ग्रन्थकारेण। तत्र संक्रान्तौ पक्षयोरन्ते तुलसीपत्रग्रहणस्य दोषः निर्दिश्यते यथा -

संक्रान्तौ पक्षयोरन्ते द्वादश्यां निशिसन्ध्ययोः।
यैश्छिन्नं तुलसीपत्रं तैश्छिन्नं हरिमस्तकम्।।[५०]

तुलसीग्रहणसमये उच्चारणीयो मन्त्रोऽपि पद्मपुराणाद् उल्लिख्यते यथा -

ओम् तुलस्यमृतनामासि सदायं केशवप्रिये।
केशवार्थं चिनोमि वां वरदा भव शोभने।।
तदर्द्धं सन्तु वै नित्यं पूजयामि यथा हरिम्।
तथा कुरु पवित्राद्धि कलौ मलविनाशिनि।।[५१]

अनेन प्रकारेण उपर्युल्लेखिताः सर्व एव विषया अतीवसूक्ष्मदृष्ट्या सरसभाषया आकर्षकरूपेण उपस्थाप्यन्ते पुस्तककारेण।

उपसंहारः

प्राचीनकालादेव मानवाः धर्मकार्येषु प्रवर्तिता इति परिलक्ष्यन्ते। देवानां पितृणाञ्च पूजोपासनायां श्राद्धकर्मसु वा पुष्पपत्रफलादीनां सम्यकप्रयोगेण वाञ्छासिद्धिरन्यथा असिद्धि अपूर्णसिद्धिर्वेति विश्वासो विद्यते जनमनसि। अतः पुष्पपत्रफलादीनां सम्यग्ज्ञानमतीव प्रयोजनीयम्। कानि पुष्पाणि ग्रहणीयानि कानि विवर्जनीयानि कस्य देवस्य कस्या देव्याः वा कानि पुष्पाणि प्रियानि कानि चाप्रियानि कस्मिन् कर्मणि केषां पुष्पादीनां प्रयोजनमित्यादीनां ज्ञानं आवश्यकम्। तदैव उपासकाः अभीष्टं फलं तथा सन्तुष्टिं लब्धुं शक्तुवन्ति। महादेवशर्माख्यातानन्ताचार्येण विरचिते **पुष्पप्रदीपा**ख्ये पुस्तकेऽस्मिन् एते विषया अतिविस्तृततया निर्दिश्यन्ते। ग्रन्थकारेण विभिन्नप्रसङ्गानामुत्थापनकाले येभ्यः ग्रन्थेभ्य उद्धृतयः संगृह्यन्ते तेषु प्रायः सर्व एव ग्रन्थाः सुप्राचीनाः निर्भरयोग्याश्च। अतः तस्य पुस्तकमिदमपि निर्भरयोग्यं गुरुत्वपूर्णं तथा मानसिकसुखसमृद्धिकारकमिति प्रतीयते।

टिप्पण्यः

१. महोदेवशर्माख्यातानन्ताचार्यविरचितः **पुष्पप्रदीपः**, ग्रन्थगारान्तर्भुक्तिसंख्या - नलबारी-के एस् एस् एस् (कामरूप संस्कृत-सञ्जीवनी सभा), ७२ (ए)

२. तत्रैव, पत्रसंख्या १ (ख). पंक्तिसंख्या १

३. तत्रैव, १ (ख). २

४. तत्रैव, १ (ख). ३

५. तत्रैव, १ (ख). ५

६. **सौवर्णन्तु परं प्रोक्तमपरं चित्रवस्त्रकम्।**
वृक्षगुल्मलतापुष्पमुत्तमं परिकीर्तितम्।।
अधमं पत्रतोयादि मध्यमन्तु फलात्मकम्। तत्रैव, २ (क). २

७. **न निर्माल्यं भवेत्तावत् स्वर्णरूप्यविभूषणम्।।** तत्रैव, २ (क). ५

८. **आरामेत्पादितं पुष्पमारण्यं क्रीतमेव च।**
तथा प्रतिग्रहाल्लब्धं पुष्पमेतत् चतुर्विधम्।। तत्रैव, २ (क). ७, ८

९. **उत्तमं कृतमारामादारण्यं मध्यमं स्मृतम्।**
अधमं प्रतिग्रहाल्लब्धं क्रीतञ्चार्धफलप्रदम्।। तत्रैव, २(ख).१

१०. **यथा कथञ्चिदाहृत्य कुसुमैः पूजयेद्धरिम्।**
नाकपृष्ठमवाप्नोति नात्र कार्यविचारणा।।
अरण्यादाहृतैः पुष्पैः मूलपत्रफलान्वितैः।
यथापलब्धैः सततमभ्यर्च्य केशवं विभूम्।। तत्रैव, २ (ख). ३,४

११. **ब्राह्मान्मुहूर्त्तादारभ्य प्राख्यामं विप्रसाधकः।**
जपध्यानार्चनस्तोत्रैः कायवाङ्मनसंयुतैः॥
अतिगच्छेत् प्रसन्नात्मा देवतागतमानसः।
ततः पुष्पफलादीनामुत्थायार्ज्जनमाचरेत्॥ तत्रैव, २ (ख). ४,५

१२. तत्रैव, २ (ख). ८

१३. तत्रैव, २ (ख). ९,१०

१४. तत्रैव, ३ (क). ३,४

१५. तत्रैव, ३ (क). ४-६

१६. **आपर्युषित निश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्ज्जितैः।**
आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेद्धरिम्॥ तत्रैव, ३ (क).११, ३ (ख).१.

१७. तत्रैव, ३ (क)९, १०

१८. तत्रैव, ३ (क).११

१९. तत्रैव, ४ (ख). ५

२०. तत्रैव, ४ (ख). ५
२१. तत्रैव, ८ (ख).९
२२. तत्रैव, ८ (ख). ९-११, ९ (क).१
२३. तत्रैव, ९ (क). ४.५
२४. तत्रैव, ९(क). ८
२५. तत्रैव, ९ (क). ८,९
२६. तत्रैव, ९ (क). ११
२७. तत्रैव, ९ (ख).१
२८. तत्रैव, ९ (ख). १, २
२९. तत्रैव, ९ (ख). ५,६
३०. **तस्मात्पुष्पैः फलैस्तोयैः पत्रैरपि च यत्फलम्।**
तदन्तफलं ज्ञेयं भक्तिरेवात्र कारणम्॥ तत्रैव, ९ (ख).७
३१. तत्रैव, ९ (ख). ८-११, १० (क).१
३२. तत्रैव, १२ (क). ५
३३. तत्रैव, १२ (क). ४,५
३४. तत्रैव, १२ (ख) ८.
३५. तत्रैव, १२ (क).९
३६. तत्रैव, १२ (क) २२
३७. तत्रैव, १२ (ख). १०
३८. तत्रैव, ११ (ख). ५
३९. तत्रैव, १३ (ख). ६
४०. तत्रैव, १२ (ख).८
४१. तत्रैव, १२ (ख).१०
४२. तत्रैव, ६ (ख). ११,७(क).१-३
४३. तत्रैव, ७ (क). २,३
४४. तत्रैव, ७ (क). ४,५
४५. **ब्रह्महत्यादिकं पापं माल्येनैकेन नश्यति॥** तत्रैव, १० (ख). ७
४६. तत्रैव, १० (ख), ९
४७. तत्रैव, १३ (ख). १,२
४८. तत्रैव, २३ (ख). ८,९
४९. तत्रैव, ६ (ख). १,२
५०. तत्रैव, ६ (क). ९
५१. तत्रैव, ६ (ख). १,२